

संगीतावरील इमानदार ग्रंथ

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - दैनिक नवशक्ती, मुंबई, १७ मार्च, १९६८)

(पुस्तक परीक्षण : षड्ज गांधार - कृ द दीक्षित, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई ४, मूल्य २० रु.)

संगीतविषयक लिखाणाचे ढोबळपणे दोन वर्ग करता येतील. पहिल्या वर्गात संगीत व सांगीतिक अनुभव याविषयी तार्किक मांडणीचे औपपत्तिक विश्लेषण असलेले लेखन समाविष्ट होते. दुसऱ्या वर्गात संगीतसंबंध अनुभवाचे आत्मलक्षी चित्रण असते. दोन्ही वर्गातील अस्सल लिखाणाने संगीतसाहित्य समृद्ध होते हे निर्विवाद.

मराठीतील एकंदर सांगीतिक लिखाण पाहिल्यास तुलनात्मकदृष्ट्या बरेचसे दुसऱ्या वर्गात मोडणारे वा त्याकडे झुकलेले आढळते. पण या तऱ्हेच्या लिखाणात अनेकदा आपल्या अनुभवाचे चित्रण करता करताच निकष सांगण्याचा सूर आग्रहीपणे लावला जातो. औपपत्तिक मांडणी व तर्कशुद्ध विचारप्रतिपादनाची पार्श्वभूमी न लाभलेले हे निकषाचे अवतार अर्थात बिनबुडाचे वाटतात. किंबहुना साऱ्या लिखाणास एक तऱ्हेचा दुभंगलेपणा प्राप्त होतो. मिश्र बीजापोटी आलेली ही फळे परिणामतः रसाळ व गोमटी न निपजता दिसाळ व कोमट निपजतात. दुर्दैवाने अशा तऱ्हेचे लिखाण मुबलक होते. यामुळे षड्ज गांधारासारखे इमानदार पुस्तक वाचले की हायसे वाटते. श्री. दीक्षितांनी यात कोठेही संगीत म्हणजे काय, खरे संगीत कोणते, इत्यादी यक्षप्रश्नांविषयी अभिनिवेशाने वा आग्रहाने 'एकुलते एक' खरे सत्य वा उत्तरे सांगण्याचा आव आणलेला नाही. त्यांना संगीत कुठले आवडते व कुठले नाही, व ते का याविषयी ते आपली कारणे सांगतातही. पण या सांगण्यात ठाम विधानाच्या षड्जाबरोबरच ते अनाग्रहीपणाचा मध्यमही मिसळतात. सवाई गंधर्वांच्या द्रुत चीजेचे वर्णन करताना गायनात तानांचे काय स्थान याविषयी लिहितात तेव्हा (पृ. ७६) किंवा राग आणि वेळ यांच्या संबंधाविषयी दोन ठिकाणी जरा वेगवेगळ्या स्वरात (पृ. १९० हिराबाईंच्या तोडी विषयी व पृ. १२७ विलायत खाँसाहेबांच्या परज कालिंगड्याविषयी) लिहितात तेव्हा दीक्षित कधीही सिध्दांत मांडत नाहीत तर मते मांडतात हे लक्षात येते.

ही मते जरी निरनिराळ्या ठिकाणी काहीशी परस्परविरोधी असली तरी हे खटकत नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे दीक्षितांच्या लेखनाचे स्वरूप स्फुट आठवणींच्या प्रकारचे आहे. जरी यातील बरेचसे लेख एकेका विशिष्ट कलावंतावर लिहिलेले असले तरी या लेखांची काटेकोर मर्यादा काही तोच एक कलावंत नसते. पं. मल्लिकार्जुनांविषयी लिहिताना भुर्जी खाँ व श्री. कानेटकर व अल्लादिया खाँ यांची आठवण बऱ्याच विस्ताराने येते ती यामुळेच. 'धुसर यमनात' वेगवेगळ्या कलावंतांनी रंगविलेला यमन दीक्षितांच्या मनावर कसाकसा ठसा उमटवितो याचेच स्पष्ट चित्रण आहे. या लेखाचा नायकच मुळी यमन आहे. 'महाश्वेता'मध्ये रात्री मेहनत करणाऱ्या व एके दिवशी अचानक गाव सोडून जाणाऱ्या गायिकेची कुतुहलजनक आठवण आहे. 'तुम्हे याद हो के ना याद हो' ही तर एक लघुकथाच आहे. मथितार्थ असा की विशिष्ट गायकीचे सांगोपांग विवरण वा संगीतप्रकाराचे विवेचन, वा गायकाचे चरित्र सांगणे असा कोणताही हेतू या लेखनामागील प्रेरणा नाही. आपण आपल्या आयुष्यातल्या संगीताने उजळून निघालेल्या क्षणांचे टिपण करणे एवढाच या लिखाणामागील हेतू आहे. एका विशिष्ट सुसंस्कारित संगीतश्रोत्याच्या स्मृतीतील रंगदार परिच्छेद असे या लिखाणाचे स्वरूप आहे.

आणि या बाबतीत दीक्षित पुष्कळसे यशस्वी झाले आहेत. गेल्या पिढीतील गायकवादकांच्या कलाविष्कारांचा या लेखकाने घेतलेला आस्वाद हा खरोखरच आस्वाद असला पाहिजे अशी वाचकांची खात्री पटवण्याइतके चित्रण रेखीव झाले आहे. अर्थात भूतकालातल्या घटनांवर कालांतरामुळे नेहमीच एक धूसर पडदा पडलेला असतो. पुष्कळ वेळा त्या पडद्याआड त्या घटनांचे कंगोरे दिसेनासे होतात आणि मग सर्वच घटना सुखद, आवाहक अशा रंगविल्या जातात. साऱ्या चित्रणास एक प्रकारच्या भावुकतेचा, भाबडेपणाचा स्पर्श होतो. दीक्षितांना भेटलेले सारेच कलावंत हे गुणसमुच्चय म्हणूनच त्यांच्या लिखाणातून आपल्यासमोर ठाकतात. या कलावंतांच्या सांगीतिक खार्मीचा निर्देशही दीक्षित क्वचितच करताना दिसतात. कारण सर्व कलावंतांनी त्यांना उपलब्ध करून दिलेल्या आनंदाच्या क्षणांचाच 'विसर न व्हावा' या काळजीने पाठपुरावा करतात. त्यामुळे कलावंतांचे कलावंत म्हणूनही काहीसे एकांगी दर्शन वाचकाला घडते. अर्थात दीक्षितांनी हीच बाजू टिपली यात काहीच वावगे नाही. पण एवढा विस्तृत संगीतकालखंड डोळ्यासमोर घडताना पाहिलेल्या रसिकाकडून केवळ 'गोड गोड' मजकुरापेक्षा काही तरी अधिक अपेक्षित असते हेसुद्धा खरेच. एकंदर 'गोड गोड' लिखाणात मास्तर कृष्णराव यांच्यावरील "ये हो रंग भर दे" हा लेख दीक्षितांनी केलेल्या मास्तरांच्या उतरणीला लागलेल्या गायकीच्या मार्मिक मीमांसेमुळे उठून दिसतो.

'स्फुटपणा'मुळे आठवणींना विशिष्ट कालखंड वा विशिष्ट गानपरंपरा इ.चे सलग चित्रण करणाऱ्या लिखाणाचे स्वरूप आलेले नाही, त्याचप्रमाणे त्यात काहीसा एकांगीपणाही शिरला आहे हे आपण पाहिले. पण या 'आठवणी' असल्याने अखेर ज्याच्या आठवणी त्याच्या व्यक्तित्वापर्यंत आपण पोचतो आणि तिथे मात्र एक मनोहर दर्शन घडल्याशिवाय राहत नाही.

या लिखाणातून दिसणाऱ्या दीक्षितांच्या सांगीतिक व्यक्तिमत्त्वाचा पहिला विशेष म्हणजे त्यांची सर्वसमावेशकता. सुंदराबाईपासून ते एका मुरलीपर्यंत व मास्तरांपासून ते विलायत हुसेन खाँसाहेबांपर्यंत सर्व गायकांचे व अनेक वादकांचे संगीताविष्कार दीक्षितांनी सारख्याच तन्मयतेने टिपले आहेत. थिरकवा खाँसाहेबांनी 'वर्षाव केलेले' तबलावादन ऐकून रडणारा दीक्षितांचा मित्र, आणि पंढरीच्या वाळवंटात भजन ऐकण्यांत आपले पोषाखीपण विसरणारे, मास्तरांच्या गाण्याकरिता ऑर्गनला हात लावण्याचे निमित्त करून आत घुसणारे दीक्षित दोघांचीही तन्मयता वाखाणण्यासारखीच. दीक्षित सर्व घराण्यांच्या गाण्यात रमले आहेत आणि सर्व प्रकारच्या गाण्यातही त्यांना सुरेलपणा असला की पुरे आहे. स्वराच्या पाठलागात गुंतलेला एक स्वरेल माणूस असेच त्यांचे वर्णन करावे लागेल.

स्वराप्रमाणेच दीक्षित साहित्यातही गुंगलेले आहेत. मध्येमध्ये येणारी सुभाषिते वा डोकावणाऱ्या कवितांच्या ओळी, अभंगाचे चरण आणि सर्वांत म्हणजे मराठी नाट्यातील संदर्भ या सर्वांमुळे केवळ स्वराचेच नव्हे तर शब्दाचेही ते निस्सीम चाहते आहेत अशी खात्री वाटू लागते. पद सुरू करण्याआधीची गद्य वाक्ये बालगंधर्व कशी म्हणत असत व खाडिलकरांनीही विशिष्ट वाक्यांची योजना पदांच्या आधी कशी सहेतुक केली असावी याचे त्यांनी केलेली विवेचन त्रोटक पण महत्त्वाचे आहे. बालगंधर्वांच्या स्वरात आपण इतके गुंगलो की त्यांच्या अभिनयाचा अभ्यास आपण संपूर्णतः दुर्लक्षिला हे दीक्षितांचे विधान निश्चितपणे तपशीलवार विचार करण्याजोगे आहे.

या संग्रहातील फसलेला पण महत्त्वाचा लेख म्हणजे 'षड्ज गांधार' हा होय. आवाहक भावुक आठवणी आणि तात्त्विक संगीतसंबंध सूत्रबद्ध विचार यांच्यामध्ये हा लेख तरंगत राहतो. संगीताच्या शब्दगत, लिखित रसग्रहणाची शक्यता, भारतीय संगीतास मारक असलेल्या 'जादा सार्वजनिक' स्वरूपाच्या मैफली, संगीताची बदलती रूपे व त्यानुसार बदलणारे निकष, या व इतर गंभीर प्रश्नांची मोटली या लेखात भावुक, त्रुटित व आवाहक आठवणींबरोबर बांधली गेली आहे. यामुळे या लेखाचा मनावर असर होणे हे जवळजवळ अशक्य होते. दीक्षितांनी उपस्थित केलेले प्रश्न महत्त्वाचे असल्याने व सुचवलेली उत्तरे कुतुहलजनक असल्याने ही मोटली बांधणे अधिकच खटकते. या व इतर प्रश्नांची उकल दीक्षितांनी जरूर करावी व ती अधिक तपशीलवारही असावी. संगीतात मुरलेल्या व त्याचबरोबर इतर क्षेत्रांच्या परिमाणात संगीत पाहणाऱ्या लोकांनी संगीत विचारात भर टाकावी हे रास्तच होय.

एकंदरीने दीक्षितांच्या ग्रंथास रोचक प्रस्तावना लिहिणाऱ्या 'पु.लं.' प्रमाणेच वाचकही दीक्षितांनी अधिक लिहावे असे म्हणतच पुस्तक खाली ठेवतो असे निःसंशयपणे म्हणता येईल. पु.ल. म्हणतात त्याप्रमाणे जुन्या हुरहुरी दाटून आलेल्या मधुर स्मृतींना दीक्षितांच्या लिखाणात ओळखीचे विसाव्याचे स्थान मिळते म्हणून हे लिखाण महत्त्वाचे असेलच. पण यासुद्धा पलिकडे जाऊन असे म्हणता येईल की अशा लिखाणातून गतकालीन संगीत, सांगीतिक अभिरुची, कलेचे स्वरूप इ. अनेक गोष्टींवर महत्त्वाचा प्रकाश पडत असल्याने या लिखाणाचे महत्त्व सांगीतिक आहे. दीक्षित पुन्हा लेखणी उचलतील अशी आशा करून लेखणी खाली ठेवतो.